**УДК 159.963.9.163.**

***Сірко Р.,*** *к. психол. н., доцент, заступник начальника кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*

# МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ У ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті наведено аналіз різних підходів до визначення сутіпрофесійної підготовки спеціалістівз практичної психології у спеціалізованих навчальних закладах, розкриваються основні методологічні положення, її роль і місце у психологічній науці і практиці.

*Ключові слова:* професійна діяльність, екстремальна психологія, професійно-екстремальна підготовка.

В статье анализируются различные подходы к определению сущности профессиональной подготовкиспециалистов практической психологии в специализированных учебных заведениях, раскрывается основне методологические положения, роль и место в психологической практике.

*Ключевые слова:* профессиональная деятельность, экстремальная психология, профессионально-экстремальная подготовка.

**Постановка проблеми.** Настала необхідність системних змін в практиці підготовки спеціалістів психологів для екстремальних видів діяльності та розробки нової парадигми їх освіти. Система підготовки спеціалістів не готова до запитів практики діяльності в екстремальних ситуаціях. Випускники психологи класичних університетів, маючи хорошу теоретичну підготовку в недостатній мірі володіють практичними техніками і технологіями впливу на особистість та її поведінку в різноманітних життєвих ситуаціях, тому настала нагальна потреба розробити концепцію підготовки практичних психологів до діяльності у ДСНС, її форми, методи, зміст, формування професійно-важливих рис спеціаліста, які істотно відрізняється від рис психолога-практика, працюючого у інших галузях народного господарства.

**Аналіз останніх досліджень та публікацій.** Проблеми якості фахової підготовки є предметом особливої уваги представників різних наук. Аналіз наукової літератури засвідчив, що у визначенні поняття «фахова підготовка» не існує єдиного підходу. Різні автори вкладають у дефініцію «професійна підготовка» свій зміст, визначаючи при цьому різні феномени.

Аналіз літературних джерел показав, що проблемі фахівця, задіяного в екстремальних умовах діяльності приділяється недостатня увага [1; 4; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 18]. Дослідник психолого-педагогічних проблем військової діяльності М.Й.Варій професійну підготовку трактує як процес ефективної підготовки до виконання завдань у мирний і воєнний час [1]. Інші дослідники процес фахової підготовки розглядають як систему заходів з навчання і виховання, які забезпечують своєчасну готовність до діяльності;

систему цілеспрямованої роботи з людиною проблема [10; 14; 17; 20]. На думку М.Козяра, спеціаліста з екстремальної педагогіки, підготовка до діяльності повинна розглядатися як цілісний педагогічний процес, що включає виховання, навчання, розвиток, морально-психічну підготовку, самовиховання, самоосвіту та формування, окремі види підготовки; процес підготовки професіонала і його розвиток; розвиток колективу [5, с.105]. Розглядаючи професійну підготовку О.М.Столяренко визначає її як педагогічну систему, яка розв'язує триєдине завдання: навчання, виховання, розвиток [10, с.258].

У той же час проблемі підготовки практичного психолога відводиться недостатнє місце в психолого-педагогічній літературі. Існують лише окремі дослідження, в яких ставиться дана проблема [16; 17; 20; 15]. На сьогоднішній день відсутній системний підхід до підготовки психолога, не розроблені концептуально-дидактичні і змістовно-операційні положення щодо формування змісту предметів і курсів підготовки фахівців; у методологічному плані погано представлена психологічна практика; недостатня якість практично-прикладних знань, які він отримує у навчальному закладі; при формуванні навчальних планів не в повній мірі враховуються сучасні інтерактивні технології; не розроблена психограма професії «психологія діяльності у особливих умовах»; майже не вивчені функції психолога при професійно-екстремальній діяльності.

**Метою** даної статті є аналіз різних підходів до визначення суті і цільового призначення професійної підготовки психологів до діяльності у особливих умовах, розгляд основних методологічних положень, місце і роль професійної підготовки у психологічній науці і практиці.

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз теоретичних надбань з проблеми формування фахівця-психолога показав, що багато її аспектів а сьогоднішній день є недостатньо розробленими. В доступних автору дослідженнях увага в основному приділяється професійній підготовці психолога до діяльності в навчальних закладах, в юриспруденції, військовій справі [1; 4; 9; 11; 13; 16; 17; 19; 20]. І тільки незначна кількість робіт [2; 3] присвячена професійній підготовці психолога в системі ДСНС.

Єдиної точки зору на концепцію підготовки практичних психологів не існує. Так, Е.В. Стасюк під концепцією професійної підготовки практичних психологів розуміє систему науково-обґрунтованих і практично-перевірених положень, що розкривають мету, завдання, структуру, принципи, етапи, взаємозв'язок, механізми і методи реалізації [9].

С.П.Іванова професійну підготовку практичних психологів для системи МЧС Росії визначає як спланований соціально-психологічно детермінований процес становлення фахівця, зумовлений суб'єкт-об'єктними чинниками, пов'язаний з навчанням у спеціалізованих закладах освіти та з формуванням професійно-значимих індивідуально-психологічних якостей [2; 3].

Розроблені принципи концепції професійної підготовки психологів. Так, С.П.Іванова виділяє в процесі професійної підготовки принцип зумовленості професійної підготовки психологів до діяльності в екстремальних ситуаціях

впливом великої кількості психотравмуючих факторів, що призводить до появи посттравматичного стресового розладу; своєчасність психологічної допомоги ліквідаторам наслідків надзвичайних ситуацій та забезпеченням психологічної адаптації осіб, що знаходилися в екстремальних умовах; необхідність психологічного супроводу засвоєння професії психолога; профілактика емоційного вигорання та ранньої професійної деформації спеціаліста-психолога; інтеграція в процесі професійної підготовки майбутніх психологів роботи педагогів, психологів, кадрових органів і командирів всіх рангів; актуальність психологічної складової процесу професійної підготовки, яка включає створення образу «Я-психолог» [2; 3].

В той же час інші дослідники до принципів професійної підготовки психологів відносять і індивідуально-психологічні особистості психолога та його уміння, зокрема, такі як: комунікативні здібності, володіння риторикою, навички рефлексії [9]. На думку Е.В. Стасюка ефективність діяльності практичного психолога в системі ДСНС залежить від ступеню дотримання принципів цієї діяльності, найважливішими з яких є: принципи гуманізму, системного підходу, компетентності, системогенезу, етичного кодексу.

Узагальнивши різні точки зору, можна визначити фахову підготовку психолога як якісний процес професійного становлення особистості, в результаті якого вона набуває фундаментальних знань, вмінь і навичок з обраної спеціальності, та комплекси індивідуально-психологічних властивостей, які детермінують її психологічну придатність до системи спеціальностей, напряму «людина-людина».

Професійна підготовка психологів до екстремальних умов діяльності являє собою комплексний вид підготовки, який поєднує професійне вивчення дисциплін у класичних університетах зі спеціальним навчанням, поєднаним зі специфікою діяльності у екстремальних умовах, коли психологу-практику приходиться надавати психологічну допомогу при аваріях та катастрофах різного характеру, пожежах, землетрусах, збройних конфліктах, радіаційній, хімічній і бактеріологічній небезпеках.

Професійна підготовка практичних психологів має багаторівневий та багатосистемний характер і містить низку взаємопов’язаних підсистем. Вона має включати: теоретичне обґрунтування, зміст, структуру, педагогічні технології, цілі, методи, організаційні форми, чинники, принципи, моделі, аспекти.

Методологічні засади підготовки спеціалістів з надзвичайних ситуацій розглядається як у працях вітчизняних, так і зарубіжних вчених [1; 2; 3; 4; 5; 9; 10; 11; 13; 14; 15; 16; 18; 19]. Так, на сьогоднішній день визначені основні методологічні підходи при вивченні підготовки особового складу підрозділів ДСНС. На думку М.Козяра [5], який глибоко вивчав це питання такими підходами являються: історико-філософський, системний, структурний, функціонально-організаційний, діяльністний, особистісний та особистістно-діяльністний, проблемний, динамічний, прогностичний, антропологічний, генетичний, інтегративний.

Оскільки проблема формування професіонала-психолога, його професійної підготовки є комплексною, змістовно в ній можна виділити наступні аспекти: педагогічні, психологічні, фізіологічні, медичні та соціальні. Але ці питання в спеціальній літературі скоріше поставлені ніж вирішені. Так, не досліджені чинники, які впливають на ці аспекти, не розроблені методики, які би формували її елементи.

Психологічний аспект пов'язаний з операційною структурою діяльності, мотиваційною, емоційно-вольовою сферою та здібностями. Ці фактори забезпечують ефективність надійності, якість діяльності та безпеку в екстремальних ситуаціях. Цей аспект найбільш розроблений в психолого-педагогічній літературі, хоча стосовно практичних психологів ДСНС експериментальних досліджень недостатньо.

Фізіологічний аспект підготовки практичного психолога пов’язаний з дослідженням фізіологічних можливостей організму, його резервів, регуляції діяльності як у звичайних, так і у екстремальних умовах. В теоретико-методичному та практичному планах ці проблеми не розроблені стосовно психологів ризиконебезпечних професій.

Медичні аспекти стосуються питань психічного і фізичного здоров’я, профпатології, компенсаторних можливостей організму. Розвиток цих сторін особистості визначає її придатність до діяльності в системі «людина-людина» та екстремальних умов. Цей аспект мав би враховуватися в системі професійного відбору, проте в системі підготовки практичних психологів професійний відбір не використовується і його засади не розроблені.

Педагогічний аспект розглядається як спосіб засвоєння фахових знань та умінь, формування соціальної компетентності психолога-практика. Дослідники, які розглядали цю проблему, аналізують форми, методи і шляхи вдосконалення навчального процесу, його педагогічні, соціальні, економічні, моральні, фізичні, духовні і культурні шляхи [5].

Соціальний аспект професійної підготовки психолога пов'язаний з процесом соціалізації та засвоєнням аспектів майбутньої діяльності, таких як: формуванням професійних ролей, знань і навичок, професійним розвитком. Проблеми професійного розвитку і становлення особистості розглядались у працях Б.Г.Ананьєва, В.О.Бодрова, Л.І.Божович, Є.О.Клімова, Г.В.Ложкіна, В.В.Рибалки та інших.

Є точка зору згідно якої автори виділяють когнітивний, мотиваційний і ергонічний аспекти підготовки фахівців-психологів [19].

Дослідник екстремально-професійної підготовки М.Козяр підкреслює, що фахова підготовка спрямована на професійний розвиток особистості та його компоненти, такі як: екстремально-теоретичний; екстремально-практичний; фізичний; моральний; психічний; духовний; соціальний [5]. В результаті розвитку, як цілеспрямованого планомірного процесу, вдосконалюються екстремально-ділові, морально-психічні; спеціальні; психологічні та фізичні якості; інтелектуальні здібності; які характеризують здатність людини до дій в екстремальних умовах.

Одним з елементів системи підготовки практичного психолога є її цілі і мета. Цілі як елемент системи підготовки практичного психолога спрямовані на професійний розвиток фахівця, його підготовленості до діяльності як в екстремальних ситуаціях, так і в звичайних умовах.

Мета фахової підготовки психолога до діяльності в надзвичайних умовах це, перш за все, функціональне вдосконалення розумової і фізичної діяльності; по-друге, формування високого рівня підготовленості до діяльності; по-третє, набування знань, умінь і навичок з управляння актуальним психічними станами та їх корекцію населення, що побувало в зоні ризику; по-третє, формування комунікативних умінь та оволодіння методами розвитку психічних процесів; по-п’яте, набування знань в психотерапії, безпеки життєдіяльності, медичній підготовці.

Специфічними особливостями професійної підготовки психологів до діяльності в надзвичайних ситуаціях є наявність інтегративних, структурних та методично-генетичних зв’язків; координація і субординаціє елементів: особливі механізми управління; наявність самостійних методичних підсистем всіх видів підготовки; розвиток як підсистем, так і методичної системи в цілому. Зв’язки між окремими елементами в структурі професійної підготовки розкривають взаємозалежність різних видів підготовки, міжпредметні відносини, їх доцільність та необхідність, зв’язки між навчанням і розвитком, між методами, методиками і технологіями навчання та методами управління, його специфічними механізмами.

Методична система підготовки практичних психологів включає зв’язки між: різними видами підготовки, предметами, навчанням, вихованням і розвитком, методами, організаційними формами, технологіями і методиками. На наш погляд, вдала класифікація зв’язків у професійній підготовці фахівців з надзвичайних ситуацій представлена у роботі М.М.Козяра [5], який виділяє наступні їх види: функціональні, генетичні, взаємодії, процесуальні, управлінські. Взявши ці зв’язки за основу ми адаптували їх до професійної підготовки спеціаліста-психолога до діяльності у надзвичайних ситуаціях. Всі зв’язки утворюють комплекси інтегровано об’єднуються і утворюють цілісну систему професійної підготовки. Кожен зв'язок несе певне смислове навантаження. Так, функціональні зв’язки забезпечують функції навчання, виховання і розвитку, підструктурними комплексами яких є: навчальний процес, навчальні плани, нормативні та навчальні програми, соціальні інститути. Зв’язки взаємодії утворюють єдність між суб’єктами професійної підготовки, такими як курсантсько-студентські групи, науково-педагогічний персонал, управлінський склад навчального закладу та методиками базової і спеціальної професійної підготовки. Генетичні зв’язки у системі підготовки фахівців-психологів забезпечують послідовність різних видів підготовки. Так, основою професійної підготовки являється загально-психологічна підготовка, на якій потім базується спеціальна психологічна підготовка, медична підготовка, патопсихологічна та психіатрична. Дидактичні зв’язки забезпечують отримання знань, формування умінь і навичок, розвиток

фізичних, моральних, психічних та екстремально-професійних якостей спеціаліста-психолога. Організаційні зв'язки забезпечують послідовність навчальної діяльності об'єктів, єдність методів, організаційних прийомів і технологій. Управлінські зв'язки забезпечують функціонування кожного виду підготовки, а також їх прогноз, регуляцію та корекцію.

Дослідниками визначені також етапи підготовки психологів. Існує точка зору згідно якої виділяють п'ять етапів в процесі підготовки [2; 3], Так, на думку Іванової С.П. перший етап пов'язаний з ознайомленням з професією та формуванням у першокурсника образу професіонала; другий етап передбачає формування якісно нових форм і типів комунікацій; на третьому етапі планується професійне становлення; на четвертому – вчаться працювати з конфліктами; на п'ятому – створюється модель образу «Я-психолог». На кожному етапі професійної підготовки є свої особливості та завдання, що стосуються психологічного забезпечення діяльності.

На сьогоднішній день в спеціальній літературі розробляється також проблема моделей підготовки спеціалістів ВНЗ, хоча єдиної точки зору на їх структуру не існує. Так, запропонована операціональна модель юридичної психології [19], яка складається трьох підсистем: професійної діяльності, особистості спеціаліста і його підготовки. Розроблена структурно-функціональна модель психологічної підготовки психолога МЧС Росії, яка на думку С.Іванової [2; 3], включає взаємозв'язані між собою послідовні два етапи, на яких формується образ професіонала «Я-психолог» і завершується становленням особистості спеціаліста. Заслугою даної моделі є те, що в неї закладено формування комунікативних навичок та робот з конфліктами.

Як показує практика, існуючі моделі підготовки спеціалістів-психологів не відповідає запитам сучасного суспільства. Високий рівень професійної психологічної компетентності може сформувати тільки така модель підготовки, в який би були пов'язані фундаментальні теоретичні знання, загально-психологічні вміння та навички і спеціальні психодіагностичні, психокорекційні та психотерапевтичні уміння, основи медичних знань, яких вимагає робота психолога в екстремальних ситуаціях. Тому програма ВНЗ професійної підготовки вимагає нової парадигми екстремальної психології, яка би вбирала в себе запити діяльності в надзвичайних умовах, фундаментальні знання з різних галузей психологічної науки та високий рівень професійної придатності, що сформує компетентність фахівця-психолога. Але в проаналізованих нами моделях фахової підготовки психологів не враховується багатоваріативнсть завдань, які стоять перед психологом-практиком в різних видах діяльності. Це положення відноситься також до діяльності, пов'язаної з екстремальними умовами. Професійна компетентість психолога системи ДСНС повинна формуватися на основі знань і умінь, пов'язаних з забезпеченням безпеки в екстремальних ситуаціях, домінуючий професійній мотивації та наявності і розвиток професійно-важливих якостей. Тому запропоновану нами модель фахової підготовки спеціаліста-психолога з надзвичайних ситуацій, включаються такі підструктури: професійний відбір, професійна підготовка,

особистістний зріст фахівця. Найбільш вираженою характеристикою моделі є акцент на практичній діяльності психолога ДСНС, тому з екстериоризованої інформаційної основи професійної діяльності виділені спеціальні знання, вміння, навички і дії, які необхідно відпрацьовувати в ході підготовки психолога.

**Висновки.** Професійна підготовка психологів до екстремальних умов діяльності визначається нами як комплексний вид підготовки, який поєднує професійне вивчення дисциплін у класичних університетах зі спеціальним навчанням, поєднаним зі специфікою діяльності у екстремальних умовах. Її особливість полягає в тому, що вона спрямована на забезпечення більш досконалих дій у можливих майбутніх екстремальних ситуаціях та попередження психічних деструктів в майбутній професійній діяльності. Вона спрямована також на підтримання постійної високої професійно-психологічної готовності, стійкості та надійності психолога до роботи в кризових ситуаціях.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Варій М. Й. Військова психологія і педагогіка: [посібник / Варій М.Й., Козяр М.М., Коваль М.С./ за заг.ред.М.Й.Варія]. – Львів: Сполом, 2003. – 624с.
2. Иванова С. П. Концепция и организационно-методическое обеспечение профессиональной деятельности психологов МЧС России: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 05.26.03 / Иванова С. П.– Санк-Петербург, 2011. –39 с.
3. Иванова С.П. Психологическое сопровождение профессиональной подготовки психологов МЧС России: [монография] / Иванова С.П.– СПб.: Астерион, 2011. –128 с.
4. Казак Т. В. Концептуальные основания психологического сопровождения психосоциальной адаптации субъектов учебной и профессиональной деятельности системы органов внутренних дел: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 19.00.03 / Казак Т. В. – Тверь, 2011.– 39 с.
5. Козяр М.М. Екстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях / Козяр М.М.– Львів: «СПОЛОМ», 2004. – 376с.
6. Лебедев В.И.Личность в екстремальных условиях / Лебедев В.И.– М.: Политиздат, 1989. – 304 с.
7. Малкина-Пых И.Г. Экстремальные ситуации / Малкина-Пых И.Г.– М.: Ексмо, 2005. – 960с.
8. Самонов А. П. Психологическая подготовка пожарных / А.П.Самонов, Б.А.Вяткин. – Пермь: Кн. изд-во, 1975. – 47с.
9. Стасюк Є. В. Організаційно-психологічні особливості професійної діяльності офіцерів-психологів органів охорони державного кордону : автореф. канд. псих. наук : спец.19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Стасюк Є. В. – Хмельницький, 2008. – 20 с.

10. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика / Столяренко А.М.– М.: ЮНІТІ-ДАНА, 2002. – 607с.

11. Основи психологічного забезпечення діяльності МНС: [підручник / за заг.ред.В.П.Садкового]. – Х.:УЦЗУ. 2009. – 244с.

12. Осипова А.А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / Осипова А.А.– Ростов н/Д. : Феникс, 2005. – 315с.

13. Організація психологічної підготовки особового складу підрозділів Сухопутних військ: [навчально-методичний посібник / за ред. Г.П. Воробйова]. – Львів: АСВ, 2012. – 430 с.

14. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: [навчальний посібник]/ Микола Андрійович Кришталь. – Черкаси: Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобіля, 2011. – 226с.

15. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных / под общ.ред. Ю.С.Шойгу. –М. :Смысл, 2007. – 319 с.

16. Психология и педагогика. Военная психология /под ред.А.Г.Маклахова. – СПб. : Питер, 2004. – 464с.

17. Рабочая книга практического психолога: [пособие для специалистов, работающих с персоналом /под ред. А.А.Бодальова, А.А.Деркача, Л.Г.Лаптева]. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2001. – 460 с.

18. Екстремальна психологія: [підручник / за заг.ред. проф. О.В.Тімченка]. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502с.

19. Енгалычев В.Ф. Психологические основы вузовской подготовки специалистов в юридической психологии: автореферат дис. ... доктора психологических наук: 19.00.07 / Енгалычев В.Ф.–Санк-Петербург, 2006.– 40 с.

20. Школьная психологическая служба: вопросы теории практики/ Дубровина И.В. – М.: МГУ, 1991. – 202с.